वर्षम् - ०२ अङ्कः - ०२ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२० ISSN-2350-0700

भार्गवराघवीये महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम्

डॉ. लक्ष्मीकान्त षडङ्गी[१]

उपक्रमः -

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥[२]

इत्युक्त्यनुसारं सूत्रानुसारिभिः वाक्यैः सूत्रार्थः यत्र वर्ण्यते यथा सन्दर्भं स्वपदानि च यत्र वर्ण्यन्ते तं ग्रन्थं विद्वज्जनाः भाष्यं नाम्ना व्यपदिशन्ति। "भाष्" प्रवचने इति धातोः "ण्यत्" इति प्रत्यये "भाष्यम्" इति पदस्योत्पत्तिर्जायते। भारतीयसाहित्येतिहासे यद्यपि सर्वशास्त्रोपकारकः यथावदर्थबोधकश्च स हि महाभाष्यनाम्ना तत्र भवता भगवता पतञ्जलिना ग्रथितः यद्यप्ययं ग्रन्थः अष्टाध्यायाः शब्दानुशासनत्वेन परिपूर्णतासंपादकः अद्य विश्वस्मिन् विश्वे महतीं प्रतिष्ठां धत्ते, तथापि भाष्यपरम्परेयं तु सर्वेषु शास्त्रेषु महदुपकारकत्वेन प्राचीनकालादेव प्रचलिताऽस्ति। यतो हि संस्कृतवाङ्मये बहूनि महाकाव्यानि दृश्यन्ते। तत्रापि काव्येषु काव्यान्तरेषु आकारग्रन्थेषु वा काठिन्यं संलक्ष्यते, यदि टीकाकाराः भाष्यकाराः वा सागरमन्थनमिव काव्यसागरस्यानेकधा अनुध्यानं कुर्वन्ति, तर्हि प्रत्येकवारं नवं नवमुत्पादनमाविष्कुर्वन्ति। यथा स एव वृक्षः मधुमासे संप्राप्ते सर्वथैव नवत्वमायाति तथा स एवार्थो नूतनतया विलसति भङ्ग्यन्तरसमाश्रयेण। ध्वनिकारेण यथार्थेनोक्तम् -

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात्।
सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः॥[३]

टीकाकारेणाभिनवगुप्तपादेनापि अस्यानुरूपमुक्तम् –

"सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयते।"[४]

---

[१] संस्कृत विभाग्याध्यक्षः, योगदा-सत्सङ्ग-पालपाडा-महाविद्यालयस्य पश्चिमवङ्गस्य।

[२] पराशरपुराणे - पृ.३५

[३] ध्वन्यालोके - ४.४, पृ. २५६

[४] लोचनटीकायाम् - १.१, पृ.१

कविपरिचयः -

इदानीमेव सङ्कलय्य प्रकाशिते स्वोपज्ञे विंशशताब्दीसंस्कृतग्रन्थसूचीपत्रे (Catalogue of the 20th Century Sanskrit Creative Works) मया संस्कृतमहाकाव्यानां १९०० तः २००० तमावधि प्रणीतानां काऽपि बृहती विस्मयकारिणी च सूची सम्प्रस्तुता सहृदयानां परितोषाय। तत्र विंशशताब्द्याश्चरममहाकाव्यकृतिर्वर्तते महाकविश्रीरामभद्राचार्यप्रणीता श्रीभार्गवराघवीयाभिधाना। बाल्यादन्धोऽपि कविरयं स्वीयनैसर्गिकाद्भुतप्रतिभया सर्वमेव शास्त्रजातं श्रावं श्रावं कण्ठस्थं कृत्वा सर्वत्र लोकसमक्षं शास्त्ररहस्यव्याख्याने तत्परो दृष्यते। महाकविः वैयाकरणश्चासौ श्रीरामभद्राचार्यः स्वाभिनवकौशलेन प्रस्थानत्रयी-श्रीरामचरितमानसाष्टाध्यायी-श्रीभार्गवराघवीयादीनाम् नैकेषां ग्रन्थानां प्रणेता प्राबन्धिकश्चास्ति। तद्रचितभाष्येषु श्रीभार्गवराघवीयमहाकाव्यस्य कृपाभाष्यम् अन्यत्तमम्। विंशसर्गात्मकस्यास्य महाकाव्यस्य भाष्यमिदं महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यं महत् प्रक्षाशयतीति तदीयग्रन्थान्वेषणेन ज्ञायते। अत्रैव महाकविः रामभद्राचार्यः स्ववैशिष्ट्यं बहुधा प्रतिपादयितुं कामः नैकेषु स्थानेषु स्वाभिनवकाव्यकौशलं व्यवहरति। एतस्य महाकाव्यस्य भावः कदाचित् अन्यथा केनचित् व्याख्यायेत इति धिया महाकविः एतस्य कृपा हिन्दी टीकामपि स्वयं कृतवान्। एतदर्थमुच्यते महाकविना-

स्वनिर्मिते भार्गवराघवीये सामान्यलोकस्य सोखावबुद्धयै।
व्याख्यां कृपयां कविरामभद्राचार्यस्तु हिन्द्यां कुतुकात्तनोति॥[1]

काव्ये कवेः स्वाभिनवभाष्यनैपुण्यम्-

महाकविरामभद्राचार्यस्य स्वाभिनवकाव्यकौशलेषु ज्योतिषशास्त्रीयसंख्यागणनारीतिः, एकाक्षरीश्लोकचरनारीतिः, चतुर्थकश्लोकप्रयोगनैपुण्यं स्वाभाविकश्लोकरचनारीतिश्च प्रमुखाः भवन्ति। महाकवेः स्वरचिते कृपाभाष्येऽस्मिन् स्वाभिनवकाव्यकौशलस्य निदर्शनं नैपुण्यञ्च उदाहरणमुखेन दिङ्मात्रमत्र प्रस्तूयते। कवेः स्वरूपं भट्टनओतेन प्रतिपादयनाह -

प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता।
तदनुप्राणनो जीवेद् वर्णनानिपुणः कविः॥[2]

अर्थात् नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया अनुप्राणितः सजीववर्णनायां यो हि निपुणः स एव कविः। लोचनकारस्य मते अपूर्ववस्तुनिर्माणकुशल एव जनः कविः। निरुक्ते मेधाविनामसु पठितः कविशब्दः क्रान्तदर्शी भवति। न तु हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता कविः। अस्मादुच्यते

[1] भार्गवराघवीये, प्रथमसर्गे - पृ.२

[2] काव्यकौतुकम् - पृ.२१

प्रचलितवृत्तस्य संस्कृतभाषया परिणमनमात्रमेव न भवति महाकाव्यम्। महाकाव्यं भवति ध्वनिवक्रोक्तिवैशिष्ट्यमण्डितं नूतनाभिप्रायप्रचुरपदगुम्फसंवलितं रसच्छन्दोऽलङ्काररीतिवृत्त्यादि-प्रयोगरुचिरं किमपि विलक्षणमेव सारस्वतं कविकर्म। इत्येवं वचनं मनसि निधाय प्रस्तुतोऽयं महाकविः स्वकीयं काव्यमपि कालिदास-भारवि-माघादिनामिव विलक्षणरीत्या वर्णयितुं कामः विविधेषु स्थलेषु स्वाभिनवकाव्यकौशलं प्रतिपादयति।

सर्गसंख्याप्रतिपादनरीतिः-

तस्याभिनवकाव्यकौशलेषु अन्यतमोऽस्ति सर्गसंख्याप्रतिपादनरीतिः। यतो हि सर्गाणामन्तिमे श्लोके सर्गसंख्याप्रतिपादने महाकविः "पञ्चमः" "एकादशः" "द्वादशः" चेत्यादिषु स्थलेषु साक्षादङ्कान् न प्रयुज्य क्रमानुसारं बाणः शिवः अर्कश्चेति पदानि व्यवहरति। तद्यथा पञ्चमसर्गस्यान्तिमे श्लोके -

इत्थं शुभे भार्गवराघवीये भव्ये महाकाव्य उदारवृत्ते।
बाणोऽस्तु सर्गः कविरामभद्राचार्यप्रणीते जगतां श्रियै नः॥[1]

श्लोकेऽस्मिन् पञ्चमसर्गस्यान्तिमं प्रकाशयितुं कामः महाकविः "बाण" इति शब्दं तृतीये पादे व्यवहरति। अस्मात् बाण इति शब्देन पञ्च बाणस्य प्रसिद्धित्वात् पञ्चमसर्गान्तस्य संसूचनं जातम्। एवमेकादशसर्गस्यान्तिमे श्लोकेऽपि एकादश इति पदमवबोधयितुं महाकविना "शिव" इति शब्दस्य व्यवहारः कृतः। अनेन शिव इति पदेन एकादशरुद्रस्य प्रसिद्धित्वात् एकादशसर्गस्यावबोधः जायते। एवमपि द्वादशसर्गस्यान्तिमे पद्ये "अर्क" इति पदस्य व्यवहारेण द्वादशादित्यस्य प्रसिद्धित्वात् द्वादशसर्गस्यावबोधः "सर्गाऽर्कसंज्ञः" इत्यंशात् ज्ञायते। न केवलमेतत् अपितु महाकाव्यस्यास्य त्रयोदशसर्गादारभ्य एकविंशसर्गं यावत् महाकविरसौ सर्गसंख्याप्रतिपादने विलक्षणरीत्या ज्योतिषीं गणितविद्यामाश्रयति। तेष्वेकस्योदाहरणं यथैव एकविंशसर्गस्यान्तिमे श्लोके -

इत्थं शुभे भार्गवराघवीये भव्ये महाकाव्य उदारवृक्षे।
ब्रह्माक्षिसर्गः कविरामभद्राचार्यप्रणीतेऽस्तु सतां श्रीयै नः॥[2]

श्लोकेऽस्मिन् महाकविः एकविंशसर्गान्तं संसूचयितुं कामः तृतीये पादे "ब्रह्माक्षिसर्गः" इति पदं प्रतिपादयति। अस्मात् "ब्रह्माक्षिसर्गः" इत्यंशात् "ब्रह्म" इति पदेन ब्रह्मणः एकत्वं प्रसिद्धित्वात् एक (१) इति संख्यायाः पुनश्चाक्षि इति अक्षिद्वयस्य प्रसिद्धत्वात् द्विः (२) इति संख्यायाः बोधः भवति। एवमेतस्य संख्याद्वयस्य एकत्रीकरणेन यद्यपि द्वादश इति संख्या अवबुध्यते, परन्तु "अङ्कानां वामतो गतिः" इति ज्योतिषशास्त्रस्य गणितिकधारानुसारेण द्वादश इति संख्यायाः वामतः परिगणनेन एकविंशति इति

---

[1] भार्गवराघवीये - ५.१०१, पृ. ११८

[2] भार्गवराघवीये - २१.१०१, पृ. ५११

संख्यायाः बोधः जायते। अस्मात् "ब्रह्माक्षिसर्गः" इत्यस्मादंशात् एकविंशतेः बोधः जायते न तु द्वादशसर्गस्य इति। एवमनुरूपभावेन त्रयोदशसर्गस्यान्तिमे श्लोके "लोकेशसर्गः" इत्यांशात् लोकपदेन त्रिलोकस्यार्थात् त्रयस्य ईशपदेन परमेश्वरस्यार्थात् एकस्य च, एवं संख्याद्वयस्यास्य सम्मिश्रणेन यद्यपि एकत्रिंशत् इति संख्या आगच्छति तथापि महाकवेः ज्योतिषशास्त्रीयगणित-विद्यारीत्यनुसरेण त्रयोदश इति सर्गस्यावबोधः जायते। चतुर्दशसर्गेऽपि श्रुतीशः इति पदेन श्रुति इत्यनेन चतुः ईश इत्यनेन एकस्य च सम्मिश्रणेन एकचत्वारिंशत् इति जायते, परन्तु उपर्युक्तरीत्या समीक्षणेन चतुर्दशसर्गस्यावबोधः भवति। एवं पञ्चदशसर्गस्यान्तिमे "बाणैकसर्गः" इत्ययेन एकपञ्चाशत् इति स्थले पञ्चदशज्ञानं जयते। षोडशे सर्गेऽपि "सर्गः कलाख्यः" इत्यंशात् (षोडशकलायाः) प्रसिद्धित्वात् षोडशसर्गस्यावबोध जायते। एवं क्रमेण सप्तदशसर्गस्यान्तिमे श्लोके दशसप्तमोऽयम् इत्यस्य अष्टादशसर्गस्यान्तिमे "सर्गाष्टकेशः" इत्यस्य ऊनविंशतिसर्गे अस्तूनविंशः इत्यस्य विंशसर्गे विंश इत्यस्य च व्यवहारः कृतः महाकविना।

एकाक्षरीश्लोकप्रयोगरीतिः -

महाकविरामभद्राचार्यस्य कृपाटीकायाम् एकाक्षरीश्लोकप्रयोगरीतेः वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्। संस्कृतसाहित्ये इतः पूर्वं किरातार्जुनीये भारविना एक एव एकाक्षरी श्लोकः प्रयुक्तः, तत्रापि भारविः असफलः एवाभूत्। यतो हि तत्र एकाकक्षरीश्लोकान्ते तकारस्य प्रयोगोऽभूत्। तद्यथा-

ननो न नुन्नो नुन्नो नो नाना नाना ना ना ननु।
नुन्नेऽनुन्ने ननुन्नेनो नानेना नन्ननुन्नत्॥[1]

परन्तु भार्गवराघवीये त्रयः श्लोकाः प्रसङ्गसापेक्षाः रसपोषिताश्च प्रयुक्ताः। तेषु आद्यस्योदाहरणं यथा -

कः कौ के केककेकाकः काककाकाककः ककः।
काकः काकः ककः काकः कुकाकः काककः कुकः॥[2]

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा - केककेकाकः काककाकाककः ककः काकः काकः ककः काकः कुकाकः काककः कुकः कः कौ के। इत्यन्वयः।

श्लोकार्थः - के ब्रह्मणि ब्रह्माण्डे वा कं सुखं यस्मात्स केकः संज्ञात्वात्सप्तम्या अलुक्स एव केकः ब्रह्माण्डसुखदाता केकाकः केका मयूरवाणी तस्यां कं सुखं यस्य स केकाकः ब्रह्माण्डसुखदातापि मयूरवाण्यां सुखमनुभवतीति भावः। स एव भगवान् रामो बाल्यकाले काककाकाककः काकस्य

---

[1] किरातार्जुनीये - १५.१४, पृ. ५५
[2] भार्गवराघवीये - २०.९२, पृ. ५५

भुशुण्डिनः काका वाणी तस्या यत्कं सुखं तदेव कम् आनन्दो यस्य स काककाकाककः भुशुण्डिनो वाणीसुखमेवानन्दं मन्यत इति भावः। स एव ककः केषु लोकेषु कं सुखं यस्मात्तादृशः "जो आनन्द सिन्धु सुखारासी" (श्रीरामचरितमानसे १.११७.५) इत्यादिषु स्पष्टम्। स च काकः कं सुखम् अकं दुःखं वनवासात्मकं यस्य स काकः अर्थाद्वनवासदुःखमपि सुखं मन्यते। एवंविधः काकः काकः प्रशस्तः काकभुशुण्डिरस्त्यस्य स काकः प्रशस्तकाकवानिति भावः। ककः कः ब्रह्मा तस्यापि कं सुखं यस्मात्स च काकः कायति भक्तानाह्वयति स काकः काकपक्षधरो वा भगवान् रामः। कुः पृथ्वी तस्यां कं सुखं जन्मभूमितया यस्याः सा कुका सीता तस्यां कम् आनन्दो यस्य स कुकाकः सीतारामो भगवान्। काककः काकं भुशुण्डिनं कायति। कुकः कुः भोगं कं मोक्षसुखं यस्मात् एवंविधः कः परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीरामः कौ पृथिव्यां के साकेतलोकेऽयोध्यायां विराजते। इति श्लोकार्थः।

द्वितीयस्योदाहरणं यथा -

काककाक ककाकाक कुकाकाक ककाक क।
कुककाकाक काकाक कौकाकाक कुकाकक॥[1]

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा - काककाक कक आक आक कुकाक आक कक क आक कुकक आक आक काक काक आक कौक आक कुकाकक आक। इत्यन्वयः।

श्लोकार्थः - काकः जयन्तस्तस्य के शिरसि अकं दुःखं दण्डदानेन यस्मात्स काककाकः जयन्तदण्डदाता तत्सम्बुद्धौ के काककाक जयन्तनिग्रहकारिन् प्रभो। कक आक आक इति पदच्छेदः। केषु जीवेषु कम् आनन्दो यस्मात्स ककः तत्सम्बुद्धौ हे कक जीवनान्ददायिन्। आक आक आगच्छ आगच्छ। कक ब्रह्माण्डसुखहेतो (पश्यन्तु २०-९२)। क परमात्मम्। आक आगच्छ। कौ पृथिव्यां भोगे कम् आनन्दो येषां ते कुका तान् कायति अभिमुखीकरोति इति कुककः तत्सम्बुद्धौ हे कुअकक। आक आक आगच्छ आगच्छ। काकाक कः ब्रह्मा अः विष्णुस्तयौः कम् आनन्दो यस्मात्स काकः तत्सम्बुद्धौ काक। आक आगच्छ। कौकाकाक कौ पृथिव्यां कम् आनन्दः यस्मात्स कौकः तत्सम्बुद्धौ के कौक। आक आगच्छ। कुत्सितं काकं जयन्तं परित्राणाय कायति अथवा कुकाकेन जयन्तेन कीयते सम्बोध्यते रक्ष रक्षेति सः कुकाककः तत्सम्बुद्धौ हे कुकाकक। आक आगच्छ। इति श्लोकार्थः। विशेषः - आङ्उपसर्गपूर्वस्य गमनार्थकस्य "अक" धातोर्लोटि लकारे मध्यमपुरुष एकवचन "आक" इति रूपम्।

तृतीयस्योदाहरणं यथा -

लोलालालीललालोल लीलालालाललालल।
लेलेलेल ललालील लाल लौलील लालल॥[1]

---

[1] भार्गवराघवीये - २०.९३, पृ. ४८२

अस्यैव श्लोकस्यान्वयः यथा - लोलालालीललालोल लीलालालाललालल लेलेलेल ललालील लाल लौलील लालल इत्यन्वयः। श्लोकार्थः - लोलाश्चञ्चलाः अलाः अलकाः तेषाम् आलिः समूहः तैः ललः विलसितः स च अलोलः अचञ्चलः इति लोलालालीललालोलः तत्सम्बुद्धौ लोलालालीललालोल। अलाल् अक्षणाणां समूहः आलं तं लाति वक्ति इति आललं मुखं लीलायां शिशुकेलौ लालया तृष्णाजलेन ललं क्रीडावत् आललं मुखं यस्य सः लीलालालाललालल: तत्सम्बुद्धौ लीलालालाललालल। पुनः लेला शिशुक्रीडा धनुर्भङ्गरूप तथा इलायाः पृथिव्याः ई लक्ष्मीं सीतारूपां लाति स्वीकरोति स लेलेलेलः सीतापतिः तत्सम्बुद्धौ लेलेलेलः। स एव ललानां विलासिनाम् अलीं लुनाति इति ललालीलः तत्सम्बुद्धौ हे लोलील। लालल अतिशयेन विलस इति श्लोकार्थः।

अत्र भगवता परशुरामेण त्रिभिः एकाक्षरीश्लोकैः भगवन्तं श्रीरामं स्तौति। अत्र श्रीभार्गवराघवीयस्य रचयितुः श्रीरामभद्राचार्यस्य भगवन्निष्ठा शास्त्रगतपाण्डित्यं काव्यकलायाः लोकोत्तरचातुर्यं च परिलक्ष्यते। महाकविः कालिदासः श्रीहर्षः तथा च माघस्तु एतदर्थं प्रयतितवन्तः एवं नहि। अत्र अतिकठिनाम् एकाक्षरीश्लोकरचनां संविधाय महाकविः भार्गवराघवीयं काव्येषु शिखरारूढं करोति। अतः यथार्थेन केनचित् समीक्षकेन उच्यते -

नैषधे च किराते च काघे काव्यगुणाः यथा।
ततोऽधिकास्तु विद्यन्ते काव्ये भार्गवराघवे॥[२]

चतुर्थकपद्यरचनारीतिः -

संस्कृतवाङ्मये इतः पूर्वं महाकविश्रीहर्षः द्व्यर्थकपद्यरचनां त्र्यर्थकपद्यरचनां विधाय काव्यरचनापरम्परायाम् एकं नवीनं मानकं स्थापितवान्। परन्तु महाकविरामभद्राचार्यः चतुर्थकां रचनाधर्मितां पद्यं प्रयुज्य स्वकीयाम् अप्रतिमां प्रतिभां प्रादर्शयत्। तद्यथा—

ललाममाधुर्यसुधाभिरामकं ललाममाधुर्यसुधाभिरामकम्।
ललाममाधुर्यसुधाभिरामकं ललाममाधुर्यसुधाभिरामकम्॥[३]

[1] भार्गवराघवीये - २०.१४ पृ.४८४

[2] भार्गवराघवीये - प्रकाशकीये

[3] भार्गवराघवीये - ३.२६ पृ.५६

उपर्युक्तश्लोके एकस्या एव पंक्तेः चतुर्वारम् आवृत्तिः कृता किन्तु तासाम् अर्थः पृथक्। श्लोकस्यास्य प्रथमपंक्तेः अयमेवाशयः यत् यः त्रिपुण्ड्रमाधुर्या युक्तः तथा यस्य अभीष्ठदेवः श्रीरामः आसीत्। द्वितीयपंक्तेः तु अयमेवाशयः यत् यः भालचन्द्ररूपाभूषणस्य शोभां धारयति तथा अस्योत्सवे रमणीयः आसीत्। एवं तृतीयपंक्तेः आशयस्तु यः खलु प्रधानतायाः शक्त्या धर्मविचक्षणस्य रमणीयतां सुरक्षितुं यतते। एवं चतुर्थपंक्तेः आशयस्तावत् यः धर्मस्वरूपस्य वृषध्वजस्य सौन्दर्येण मधुरतायाः तेजसा श्रीरामचन्द्रस्य शरणागत्या च संयुक्तः आसीत् इति। अनेन न केवलं कविः आत्मनः प्रातिभकौशलं प्रकटयति अपितु स्वाभिनवकाव्यकौशलेन बृहत्त्रयीकारान्नपि अतिक्रामति।

स्वाभिनवश्लोकरचनारीतिः -

भार्गवराघवीये महाकवे अभिनवकौशलस्यापरा या एका विशेषता वर्तते स्वाभाविकश्लोकरचनासम्बन्धिनी, यद्यथा -

त्रिजगदवन हतहरिजननिधुवन निजवनरुचिजितशतशतविधुवन।
तरुवरविभवविनतसुरवरवन जयति विरतिघन इव रघुवरवन॥

मदनमथनसुखसदन विधुवदन गदितविमलवरविरुद कलिकदन।
मदमनियममहित मुनिजनधन लससि विबुधमणिरिव हरिपरिजन॥

जनकदुहितरमहिपमपि कुखयसि सुखकुखमपि शुचिसुमुख सुमुखयसि।
विबुधविपिनमपि हरिसख सखयसि यतिजनमखमपि सुमख सुमखयसि॥

मनसिजजवमपि सुजव विफलयसि खलकुलरवमपि सुरव विकलयसि।
कलिमलबलमपि सबलमबलयसि गुणिगणकुलमपि कुशल कुशलयसि॥

विटपनिविडनिगडितमनसिजजव शिखरिशकलशकलितभवपरिभव।
मुनिजनभजन महितखगकलरव रघुवरवन मयि सकरुण इह भव॥

रघुपतिगृहिणीनयनसुखनवदल हरिपदजलजरसितसितजलकल।
सुरनरमुनिगणगुणित सुजनबल विफलय मम भवरुजमपि फलफल॥

सुकृतसुभगसुरवतरुफल जय फणिपतिरघुपतिचरणविमल जय।
कलिमलखलकुलकदनकुशल जय गिरिधर सुखवन नयनसुफल जय॥[१]

[१] भार्गवराघवीये - ७.१७ पृ.१४५

उपर्युक्तश्लोकानामपरमेकं महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यमस्ति ह्रस्वमात्रिकम्। महाकविभारवि-माघ-श्रीहर्ष-कालिदासादयः विख्याताः महाकवयः ह्रस्वमात्रिकश्लोकानां प्रयोगं काव्येषु नैव कुर्वन्ति। परन्तु महकविरसौ प्रस्तुतमहाकाव्यस्य सप्तमसर्गस्य एकादशश्लोकादारभ्य सप्तदशं श्लोकं यावत् ह्रस्वमात्रिकच्छन्दसः सुव्यवहारं करोति।[१] एवं श्रीभार्गवराघवीयस्याद्यन्तामवलोकनेन प्रतीयते यत् स्वामिरामभद्राचार्यः अन्येभ्यः कविवरेभ्योऽप्यधिकं काव्यशास्त्रीयव्याकरणस्त्रीयमानदण्डं सुरक्षितुं कृतसंकल्पः।

स्वाभिनवव्याख्याननैपुण्यम् -

न केवलमसौ महाकविः देशभक्तोऽपि, साम्प्रातिकसमाजे भारतवर्षस्य धर्मविहीनरूपमवलोक्य दुःखाभिभूतः सन् देशस्यास्य वास्तविकादर्शरामराज्यस्वरूपमवलोकयितुमसौ चेष्टते। यतो हि तस्य प्रवचनस्य मूलवक्तव्यमस्ति रामो हि राष्ट्रः, राष्ट्रो हि रामः। महाकाव्यस्यायस्य दशमे सर्गे "राम" इति शब्दस्य स्वरूप प्रतिपादयन् कविः कथयति-

रामः स्वरूपं हि मनुष्यताया राष्ट्रस्य वै मङ्गलनामधेयम्।
स एव हत्वा दशकण्ठमाजौ लोकान्समस्तानसुखिनो विद्ध्यात्॥[२]

अर्थात् राम इति शब्दस्तु मनुष्यतायाः द्योतकोऽस्ति। रामशब्दस्य "रा" इत्यनेन राष्ट्रं "म" इत्यनेन मङ्गलनामधेयं चावबुद्ध्यते। अदूरे अतीते "श्रीरामजन्मभूमिः" इति बहुचर्चिते विवादे भारतवर्षस्य उच्चतमे न्यायालये महाकविश्रीरामभद्राचार्यः स्ववैदिकयुक्तिभिः अयोध्यानगरी एवं श्रीरामचन्द्रस्य साक्षात् जन्मभूमिः इति प्रमाणयन् भारतवर्षस्य गौरवोज्ज्वलमितिहासं संरचयामास। तन्मतानुसारं भगवान् भारतवर्षस्य सूक्ष्मरूपो भवति। भारतवर्षमिदं भगवतः स्वरूपं भवति। अतः समग्रमिदं जगत् तु भारतवर्षस्य साम्यं न भवति। एवं स्वानुभूतिं महाकविः स्वरचिते चन्द्रशेखरचितम् इति ग्रन्थे सुरीत्या प्रकाशयति तद्यथा—

दृष्टं विधात्रा न बिभर्ति साम्यम्, जगत्समग्रं किल भारतस्य।
तद् भारतान्न्युनमनेन चक्रे नेमाक्षरं नूनममुष्य नाम॥[३]

अर्थात् यदैव विधाता दृष्टवान्, यत् समग्रमिदं जगत् भारतस्य साम्यं न भवति, तदा भारतात् अर्धाक्षरं न्यूनं संसारस्य नाम जगत् कृतवान्।

---

[१] भार्गवराघवीये - ७(११.१७) पृ.१४३-१४५

[२] भार्गवराघवीये - १०.२३ पृ.२१३

[३] मेरी स्वर्णयात्रा - पृ. ८५

उपसंहारः -

एवं चतुरस्रं परिलक्ष्यते श्रीमद्रामभद्राचार्यपादानां सारस्वतं क्षेत्रम्। क्व वेदवदाङ्गानां रहस्यमयं स्वरूपम्। क्व पुनर्विविधशास्त्राणां नारिकेलकठिनकलेवराश्चूडान्तसिद्धान्ताः। क्व चाप्यबोधविकलग्राह्या भक्तिरसरसायनमाधुरी श्रीरामकृष्णचरितनिस्यन्दिनी। हन्त। सर्वत्राप्यकुण्ठा गतिर्भार्गवराघवीय-काराणाम्। रामकथाप्रसङ्गान् प्रस्फुटीकुर्वन् कविर्यथा श्रोतॄन् साधारणीकरणापहृय्त-कथेतरसंसृतिभावान् रोदयति तथैव तदधिकं स्वयमपि रोदतीति चित्रम्। सर्वाण्यपि शास्त्राणि श्रीरामभद्राचार्यवशंवदानीत्यत्र न काऽपि संशीतिः। अकिञ्चित्करकिङ्करकल्पाः शास्त्रपंक्तयः स्मरणसमकालमेव तद्बुद्धौ समवभासन्ते। एवं हि सर्वविद्यामयं प्रतिभाति श्रीमत्तुलसीपीठाधीश्वर-व्यक्तित्वम्। हिन्दीकाव्यप्रचलिताः सपादिकाः (सवैया इति) घनाक्षरिकाश्च (घनाक्षरीति) यथायथां प्रयुज्य प्रस्तौति यथा छन्दोविचितिप्रागल्भ्यं कविस्तथैव रामकथाया नूतनाभिप्रायानपि समुपन्यस्यति। मन्ये एभिरेवाभिप्रायैः प्रकरणवक्रतासौख्यं संसृजती भार्गवराघवीया रामकथा सहृदयानां मनांस्यावर्जयिष्यति। एवमन्यत्रापि स्वरचिते भार्गवराघवीये रसालङ्कारछन्दौचित्यादिभिः महाकवेः भाष्यगतन्नैपुण्ये स्वाभिनवप्रयासः यथार्थेण सहृदयाह्लादः भवति इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

१. अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः - केतकीनायकः, सांविदीप्रकाशनम्, पुरी, ओडिशा।
२. किरातार्जुनीयम् - यदुपतित्रिपाठी, वि. एन. पब्लिशर्स, कोलकाता।
३. ध्वन्यालोकः - सुबोधचन्द्र सेनगुप्तः, संस्कृतबुकडिपो, कोलकाता।
४. मेरी स्वर्णयात्रा - रामभद्राचार्य विकलाङ्ग विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः।
५. श्रीभार्गवराघवीयम् - रामभद्राचार्यः, रामभद्राचार्य विकलाङ्ग विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः।
६. श्रीभार्गवराघवीयम् मीमांसा - वागीशदिनकरः, देवभारतीप्रकाशनम्, दिल्ली।
७. समानुभूतिः - रामभद्राचार्य विकलाङ्ग विश्वविद्यालयः, उत्तरप्रदेशः।
८. संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः - हरेकृष्णशतपथी, किताबमहल, कटक, ओडिशा।
९. संस्कृतसाहित्यशास्त्रे साम्प्रतिकी धारा - प्रशान्तकुमारपण्डा, ज्ञानेन्द्रकल्याणीपब्लिशर्स, बालेश्वरः, ओडिशा।